

De ‘kleine luyden’ van Abraham Kuyper – een vorm van populistische retoriek?

ARKO VAN HELDEN

Abraham Kuypers ‘little men’ or ‘little people’ (kleine luyden) as a form of populist rhetoric

According to the British political scientist Margaret Canovan political populism is anti-elitist, exalts ‘the people’ and stresses the pathos of ‘the little man’. The Dutch Neo-Calvinist political leader Kuyper introduced the expression kleine luyden – allegedly a historical quotation from William of Orange – to express his antipathy of the liberal and conservative elite and to frame his Calvinist sympathizers as the real patriots. They form his Dutch-Reformed ‘heartland’ (a concept by Paul Taggart). This contribution analyses Kuypers uncommonly populist use of the expression kleine luyden. It was also an original, powerful expression to lift up the Calvinist little men and mobilize their little force into a strong political party.

De uitdrukking ‘de kleyne luyden’ behoort tot de vele gevleugelde woorden waarmee Abraham Kuyper de Nederlandse taal heeft verrijkt. Kuyper gebruikte deze door hem geliefkoosde term regelmatig, van zijn eerste artikel in *De Standaard* in 1872 tot aan zijn laatste deputatenrede in 1917, overigens niet consequent in dezelfde spellingswijze. De uitdrukking is volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) een bestaande benaming geworden voor de maatschappelijk en geestelijk eenvoudigen, verwant aan termen als ‘de kleine burgers’ (van mindere staat of stand) of ‘het kleine volk’ (lagere volksklasse). Het WNT suggereert dat Kuyper deze term onbewust overgenomen zou hebben uit het Duits (*die kleine leuten*): Kuyper meende abusievelijk dat de uitdrukking door Prins Willem I was gebruikt. Rullmann suggereert in zijn *Kuyper-Bibliografie* dat Kuyper uit het hoofd citeerde uit het *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* (1846) van Groen van Prinsterer, die op zijn beurt een citaat ontleende aan *Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche Oorlogen, Beroerten en Borgerlyke Oneenigheden* van Bor (1679).¹ In zijn eerste hoofdartikel in *De Standaard* op 1 april 1872 noemde Kuyper dat een Oranjevorst drie eeuwen eerder schreef over ‘de luiden van kleine en middelbare middelen’ en in *De Standaard* van 18 mei 1877 citeerde hij Marx van St. Aldegonde met de woorden: ‘De luyde van kleyne middelen had-

1 J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie*. 3 delen (Den Haag 1923-1940), dl 3, 20-21.

den gebloed, toen de rijke lieden, zooals Marnix klaagt, de beurze toe hielden.² Van der Laan concludeert uit deze al dan niet vermeende historische citaten dat Kuyper *zelf* de *auctor intellectualis* van de ‘kleyne luyden’ is.³ De term ‘luyden’ komt volgens hem wel voor bij Willem de Zwijger en Marnix van St. Aldegonde, maar niet in deze specifieke combinatie met het bijvoeglijk naamwoord klein.

Het gebruik van de troetelnaam ‘kleyne luyden’ is recent beschreven door Pieter Jan Dijkman.⁴ Ook Jeroen Koch besteedt enige aandacht aan deze term in zijn recente Kuyper-biografie.⁵ In dit artikel wordt het gebruik door Kuyper van deze term specifiek belicht als populistische retoriek. Kuyper zou het citaat van Bor zelf hebben omgesmeed tot een eigen term – ‘kleyne luyden’ – met een ideologische lading, passend in de politieke retoriek van zijn tijd. Eric Hobsbawm stelt in *The Age of Empire 1875-1914* dat *der kleine Mann* als politiekretorische term aan het einde van de negentiende eeuw in heel Europa in zwang raakte.⁶ Ook Brunt legt voor het gebruik van dergelijke termen een relatie met een populistische ideologie, die zich baseert op het volk, bij voorkeur op het meest miserabele deel daarvan.⁷ Volgens Henk te Velde scoort Kuyper, gelegd langs de populistische meetlat van Koen Vossen, hoog.⁸ Kan Kuypers gebruik van de term ‘kleyne luyden’ inderdaad als populistische retoriek worden aangemerkt? Met andere woorden: fungeren die ‘kleyne luyden’ van Kuyper als de vroege voorlopers van ‘Henk en Ingrid’?

Die vraag staat centraal in dit artikel, waarbij wordt aangehaakt bij het gedachtegoed van de Britse politicologen Margaret Canovan en Paul Taggart. Bij beiden draagt de term ‘populisme’ of ‘populistische retoriek’ overigens niet bij voorbaat een negatief stempel. Canovan noemt drie elementen als kenmerkend voor de gangbare retoriek van het populisme: ‘Populist rhetoric is anti-elitist, exalts “the people”, and stresses the pathos of “the little man”.’⁹ Aan de hand van deze typering bespreek ik Kuypers gebruik van de term ‘kleyne luyden’: is het gebruik van deze term anti-elitair, verheerlijkt de term het volk en beklemtoont de term de pathos van de kleine man? Het woord pathos laat zich overigens wat moeizaam begripsmatig verstaan. Ook is het onderscheid tussen het tweede en derde element (het volk en de pathos van de kleine man) niet al-

2 Abraham Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam 1879). Bijlage V, 1 ‘Het volk en de aanzienlijken’ 1074-1075.

3 H.H. van der Laan, ‘De kleyne luyden. Notities over de herkomst van een begrip’, *Kerk en Theologie* 33 (1982) 41-47.

4 Pieter Jan Dijkman, ‘De kleine luyden’, in: George Harinck, Herman Paul, Bart Wallet (eds.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 154-179.

5 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper een biografie* (Amsterdam 2006) 310-324.

6 Eric J. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875-1914* (New York 1987) 89.

7 L. Brunt, ‘Over gereformeerden en kleine luyden’, *Sociologische Gids* (1972) 49-57.

8 Henk te Velde, *Van regentmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. (Amsterdam 2010) 252-254. Bedoelde meetlat is te vinden in Koen Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici’, *Res Publica* 4 (2009) 437-465.

9 Margaret Canovan, ‘Two strategies for the study of populism’, *Political Studies* 30 (1982) 544-552.

tijd even scherp te maken. Daardoor lijdt de driedeling van Canovan aan – wat zij zelf benoemt als – ‘terminological inexactitude’.¹⁰ Ik breng ter verduidelijking het laatstgenoemde element (de pathos van de kleine man) in verband met hetgeen door Taggart wordt verstaan onder *heartland*.¹¹ Ik volg hier Te Velde, die eerder al wees op de bruikbaarheid van Taggarts notie bij het benoemen van een aantal populistische elementen bij Kuyper.¹² Door mij wordt dit begrip *heartland* geïnterpreteerd als een geïdealiseerde, traditionele leefwijze.

Kuypers gebruik van de term ‘kleyne luyden’

De ‘luyden van kleine middelen’ plaatst Kuyper in *De Standaard* van 12 april 1877 tegenover ‘de lieden van ’t veele goet’. In de deputatenrede *Maranatha*, gehouden op 12 mei 1891, worden deze lieden, die elk jaar tekort komen, gespiegeld aan de verrijkte burgerij, die elk jaar oplegt. In de brochure *Eer is teer* (1889) schetst hij dit scherpe contrast tussen de ‘kleyne luyden’ en de elite beeldender. Hij vergelijkt de aanwezigen bij de Antirevolutionaire deputatenvergadering met de achterban van de Liberale Unie:

Bij u al geleerdheid wat er schittert; een landjuweel van enkel meesters en doctoren; altogader hooge personaadjes en lieden van aanzien. En daartegenover op onze Deputatenvergadering óók, ja, enkele hooger geplaatsten op de maatschappelijke ladder, maar toch de groote menigte der opgekomenen niets dan mannen zooals ‘de kleyne luyden’ van Prins Willem waren; eenvoudige burgers uit onze steden en van het platteland; ploegers meer dan penvoerders; met acte noch diploma gesierd.¹³

Kuyper plaatst ‘de kinderen des volks’ tegenover ‘de aanzienlijke geslachten’ en ‘de kringen der geleerdheid’ en verwacht van liberaalconservatieve zijde meer waardering voor deze ‘vroede, vrome en practische mannen’.

In zijn voorlaatste deputatenrede, gehouden op 2 november 1916, *De wortel in de dorre aarde*, is Kuypers taal over de niet-‘kleyne luyden’ zo mogelijk nog bloemrijker:

(...) noch de mannen van den tabberd, noch de groot-kapitalisen dienden zich ooit in tientallen bij ons aan. Van potters ja, heeft men ook onder ons steeds vernomen, en in de kleine burgerkringen hielden we steeds vasten voet; alleen maar in de hoogere sferen konden we niet dan zeer zelden onze olmen doen omhoog rijzen.¹⁴

10 Canovan, ‘Two strategies’, 544.

11 Paul A. Taggart, *Populism* (Buckingham/Philadelphia 2000).

12 Henk te Velde, ‘De populistische verleiding (1). Steeds opnieuw het wiel uitvinden. Golven van populisme in Nederland’, *Socialisme & Democratie* 9 (2009) 12-18, citaat 14 en Te Velde, ‘Populisme’, 251-252.

13 Kuyper, *Eer is teer*, 4.

14 Kuyper, *De wortel in de dorre aarde*, 8.

Tenslotte gebruikt Kuypers de uitdrukking ‘kleyne luyden’ prominent als titel boven en onderwerp van zijn laatste deputatenrede op 23 november 1917, gehouden na zijn tachtigste verjaardag (en dus feitelijk zijn afscheidsrede). In deze rede onderscheidt Kuypers de ‘kleyne luyden’ opnieuw uitdrukkelijk van de elite, die hij benoemt met een keur aan typering: ‘de rijken’, ‘de meergegoede Christenen’, ‘al wat aanzienlijk en groot en geleerd of machtig is’, ‘de mannen van adel en hooger positie’, ‘de Edelen, die van hooge herkomst’, ‘de Geestelijkheid’, ‘de mannen van de Hoogeschool’, ‘de mannen van naam’, ‘de mannen van de Staat’ en tenslotte ‘de machthebbers’.¹⁵

Deze laatste term – machthebbers – lijkt een wat (te) grove greep te midden van het rijtje overige typering, maar is voor Kuypers tijdperk, zeker in de periode tot aan zijn eigen premierschap, behoorlijk adequaat te noemen. Zoals Bert van der Braak onlangs nog heeft uiteengezet, behoorde van de 67 ministers die het land tussen 1875 en 1901 regeerden, bijna 80 % tot de aristocratie (adel en patriciaat) en de overigen tot de gegoede burgerij.¹⁶

Die scheve machtsverhouding blijkt ook uit het beperkt toekennen van het kiesrecht: slechts 11% van de mannelijke en nauwelijks 3% van de totale bevolking was kiesgerechtigd. Ook de in de Tweede Kamer ‘gekozenen behoorden zonder uitzondering tot de bovenste lagen van de bevolking: zij waren vaak in het bezit van landerijen of hadden belangen in handel en financiën, en waren (...) financieel onafhankelijk’, aldus Van der Braak. Pas vanaf 1888 verschenen in de Tweede Kamer geleidelijk representanten uit de middenklasse, met name bij de antirevolutionaire afgevaardigden.

Kuypers hekelt in *Ons Program* (1879) het zeer beperkte aantal kiezers dat indertijd was toegelaten: ‘Dat kleine groepje overheerscht het volk, spreekt als ware het ons volk’. Hij spreekt van een tweedeling: ‘Er zijn twee volken in het ééne volk. Vooreerst het Kiezersvolk, dat met een stemmencijfer van even vijftiengduizend man de wet stelt. En ten tweede het Volk achter de kiezers, dat, bij miljoenen zich verdringend, lijdelijk mag toezien.’¹⁷ Hij deinst er niet voor terug het woord plutocratie (geldregering) in de mond te nemen, omdat vanwege het toenmalige kiesstelsel (de Censuslijn) enkel de ‘mannen die geld hebben’ mogen stemmen.

Wie waren Kuypers ‘kleyne luyden’?

Kuypers gebruikte de term ‘kleyne luyden’ op verschillende manieren, zowel in zeer brede als in meer beperkte zin. De ‘kleyne luyden’, zo beschreef hij, vormde ‘de breede klasse van den gewonen burger’, ‘die breede groep in de

15 Zie Rullmann, *Kuypers-bibliografie*, dl. 3, 449-452.

16 B.H. van der Braak, ‘Van grootburgers naar professionals. Nederlandse politici tussen 1875 en 1975’, in: Paul Werkman, en Rolf E. van der Woude (red.), *Wie in de politiek gaat is weg? Protestantse politici en de christelijk-sociale beweging* (Hilversum 2009) 46-52.

17 Kuypers, *Ons program* (1879). Bijlage N, ‘Het volk achter de kiezers II’ 429-430.

maatschappij, die van alle hoogere vlucht in het saamleven had af te zien' ofwel de doortastende, ijverige burgers. Hiermee leek hij vooral te doelen op de kleine burgerij. Kuyper sloot zichzelf daar uitdrukkelijk bij in. Tegelijkertijd onderscheidde hij de 'kleyne luyden' niet alleen van de elite in zijn dagen, maar ook van 'de armeren', 'de poveren, die gebrek leiden', 'de bedeeden der Diaconie'. Hiermee suggereerde hij nadrukkelijk dat ook landarbeiders, fabrieksarbeiders en bedienden onder zijn noemer van 'kleyne luyden' konden worden geschaard.¹⁸ Een zelfde ruime interpretatie vinden we ook in zijn bekende artikel in *De Standaard* over de bourgeoisie. Kuyper noemt daarin bourgeois een ere-term die velen van het volk ten onrechte door de liberalen ontzegd zou worden. Retorisch merkt Kuyper op:

Tot die fatsoenlijke klasse behooren dus niet onze landbouwers, hun knechten en arbeiders; niet de dienende stand: niet de fabrieksarbeiders; niet de werklieden op onze winkels; niet de kleine winkeliers; niet de man van het kleine ambacht – veel minder nog de bedeede of wie geplaatst werd in onze godshuizen (...) die met karige of leege beurs, die niet naar de mode gekleeden, de minder gemanierden, kortom de landbouwer, de kleine ambachtsman en winkelier, de arbeider en bedelaar.¹⁹

De benaming 'kleyne luyden' duidt bij Kuyper dus op een brede tussenlaag van de bevolking, een menigte die ook met een vaste uitdrukking ontleend aan Groen van Prinsterer wordt aangeduid als 'het volk (dat) achter de kiezers (staat)' ofwel 'het Nederlandse volk, buiten de kring door de Kieswet afgebakend'. Hij laat daarbij meestal in het vage of hiermee bedoeld wordt op de kleine, vaak zelfstandige burgers die wel belasting betalen, maar niet voldoende om de censusdrempel te behalen, ofwel op *alle* klassen die van het kiesrecht verstoken zijn.²⁰ Deze groep is echter hoe dan ook veel groter dan zijn specifieke achterban, in kerkelijk jargon aangeduid als 'de dolerenden' of (later) de gereformeerden, de achterban van 'onze eigen richting', die Kuyper in *Ons Program* (1879) 'zonder overdrijving' op circa 500.000 mensen raamde, globaal een achtste deel van het niet-kiesgerechtigde volk.²¹

Volgens Dijkman bestond Kuypers achterban voor het grootste gedeelte uit keuterboeren, arbeiders en kleine middenstanders.²² Amelink voegt aan dit rijtje 'mensen van weinig aanzien' ook ambachtslieden, onderwijzers, dominees en boeren toe.²³ Tot die laatstgenoemde beroepsgroep konden echter ook zeer

18 A. Goslinga, (ed.) *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1876*. (Kampen 1937) 271.

19 Kuyper, *Ons Program* (1879), Bijlage V, 4. 'Bourgeoisie' 1088.

20 Zie Ron de Jong, 'Het antirevolutionaire volk achter de kiezers. De mythe van een leuze. De electorale aanhang van de ARP rond 1885 en in 1918', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123 (2008) 185-196.

21 Kuyper, *Ons program* (1879) 434.

22 Zie over de (lastige) sociologische en theologische afbakening van de 'kleyne luyden' ook Brunt (a.t.) en H. Algra, *Het wonder van de 19^e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (Franeker, 1976) 241-255.

23 Agnes Amelink, *De gereformeerden*. (Amsterdam 2003) 30-41.

welgestelde mensen behoren. Verrips vult dit rijtje aan met binnenschippers, vissers en lage ambtenaren.²⁴

Hobsbawm wijst op het contemporaine onderscheid tussen ‘the little people’ en ‘the working class’. De ‘little people’ vormde een ‘ill-defined class of social strata’ waartoe zowel ‘the old petty-bourgeoisie of master artisans and small shopkeepers’ als de ‘rapidly increasing new lower-middle class of non-manual and white-collar workers’ gerekend werden.²⁵ De arbeidersklasse stond daar dan echter weer buiten. De term ‘the little people’ lijkt het Engelse equivalent te zijn van Kuypers ‘de kleine luyden’. Toch is het zo dat Kuiper de arbeiders in sommige van zijn teksten wel degelijk bij die ‘kleyne luyden’ rekenden. In de deputatenrede *Volharden bij het ideaal* bijvoorbeeld, gehouden op 17 april 1901, merkt hij op dat de Antirevolutionairen en de Sociaaldemocraten elk op een eigen manier zich het lot van de ‘kleyne luyden’ aantrekken.²⁶

Het ‘volk achter de kiezer’ omvat dus eigenlijk alle klassen, rangen en standen die niet stemgerechtigd zijn, met een brede waaier aan beroepen. Houkes spreekt van ‘een groep burgers, die bijna de helft van de Nederlandse bevolking presenteerde’ als de oorspronkelijke potentiële achterban van Kuiper.²⁷ In zijn vroege jaren vecht Kuiper ook nog voor de gehele natie: gereformeerd is voor hem een ere naam die niet slechts de ‘kleine kring, waarin ik mij beweeg’ toekomt, zelfs niet alleen de kerk, maar de gehele natie. Later zondert hij zich een volksdeel af en claimt hij gereformeerd als partijnaam. Mede vanwege de scheuringen in kerk en politiek, waarbij Kuiper betrokken was, zal de groep geadresseerde ‘kleyne luyden’ in zijn laatste deputatenrede uit 1917 kleiner zijn geweest zijn dan de groep die met dezelfde term werd aangesproken in zijn eerste artikel in *De Standaard* in 1872. Augustijn traceert die omslag bij Kuiper begin jaren 1880.²⁸ Daarna ziet hij een ontwikkeling tot een toenemend isolement, het verbindende maakt steeds meer plaats voor het scheidende. Deze ontwikkeling hoort Augustijn doorklinken in een verschuiving van woordgebruik door Kuiper: van gereformeerd naar calvinistisch. ‘Pas in de brochure van 1885 spreekt Kuiper met een zekere consequentie en – naar men mag aannemen – dus ook bewust, van calvinistisch wanneer hij de eigen groep wil karakteriseren.’²⁹ Het retorisch bereik van de term ‘kleyne luyden’ liep dus in de loop van de tijd fors terug.

24 J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971*. (Groningen 1988) 92-98.

25 Hobsbawm, *The Age of Empire*, 89.

26 Kuiper, *Volharden bij het ideaal*, 18.

27 Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*. (Amsterdam 2009) 24.

28 C. Augustijn, J.H. Prins & H.E.S. Woldring, *Abraham Kuiper. Zijn volksdeel, zijn invloed*. (Delft 1987) 34-61.

29 Augustijn, *Abraham Kuiper*, 50.

‘Kleyne luyden’ als anti-elitaire term

Wat opvalt in Kuypers gebruik van de term ‘kleyne luyden’ is de populistische, in de zin van anti-elitaire, strekking ervan. Zo gebruikt hij de term onder meer om een scheidslijn te trekken tussen de liberale elite en het gereformeerde kerkvolk. Koch plaatst in zijn Kuyper-biografie, onder verwijzing naar Hobsbawn, dit anti-elitaire gebruik van de term als typisch eind negentiende-eeuwse radicale politieke retoriek.³⁰ De onschuldige kleine man wordt in dit soort retoriek gesteld tegenover de elites in kerk en politiek.

Inderdaad gebruikt Kuyper deze scheidslijnen trekkende taalstrategie zowel in de politiek als in de kerk. In zijn strijd met hervormde predikanten hamert Kuyper op de scheiding tussen ‘het gewone kerkvolk’ (de gereformeerden) en ‘de irenische Heeren’ (de modern-orthodoxen of ethischen), tussen ‘De Heelen en de Halven’, aldus het geruchtmakende opschrift van het hoofdartikel van *De Standaard* op 17 juni 1885. Volgens Houkes komt deze kerkpolitieke strategie dicht bij indoctrinatie. Ik zou liever met Taggart spreken van ‘framing of the political world in dualistic terms’: bij Kuyper is sprake van een knap staaltje *framing*. De term gereformeerd wordt door hem geclaimd als een exclusieve benaming voor specifiek zijn eigen achterban. Deze antipathie tegen de elite om daarmee de eigen achterban af te palen, is aldus Taggart, ‘a crucial component of the attempt to construct an identity’.³¹

Kuypers breuk met de orthodoxe protestanten binnen de hervormde kerk die geassocieerd konden worden met de vroegere Réveilbeweging, betrof een scheiding met een groep van ‘mannen, achtbaar door hun maatschappelijken stand, vroomheid en ernst, in hun kring en daarbuiten met eere bekend’ en ‘van uitstekende maatschappelijke positie’. Deze heren kwamen bijna allemaal uit aanzienlijke families, die al generaties publieke functies vervulden.

Kuyper hanteerde dus zowel binnen als buiten de kerk eenzelfde politiek van polarisatie; een krachtige (kerk)politieke profilering ging gepaard met een sterk vijandbeeld van de politieke tegenstanders, de liberalen voorop. Dit beeld wordt in de secundaire literatuur bevestigd. ‘Als rebels opposant tegen de gevestigde machten hekelde hij herhaaldelijk de bestaande situatie met een woordgebruik waarin het van wantrouwen jegens machtigen, rijken en aanzienlijken vervulde sentiment van zijn achterban van kleine luyden provocerend weerklonk’, aldus Schutte.³² Bij zijn beschrijving van Kuypers leiderschapsstijl merkt Te Velde bovendien op dat Kuyper met zijn polariserende retoriek volgens eigen zeggen verwoordde wat ‘bij zijn aanhang “onbewust” aanwezig was’.³³

30 Koch, *Abraham Kuyper*, 312.

31 Taggart, *Populism*, 94.

32 G.J. Schute, ‘Abraham Kuyper – vormer van een volksdeel’, in: C. Augustijn, J.H. Prins en H.E.S. Woldring (red.) *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft 1987) 9-34, citaat 25.

33 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 1999) 70, 91.

Afb. 1 Abraham Kuiper.

Taggart ziet een tendens richting polarisatie als eigen aan populisme. Taggart proeft in populisme een diep gewortelde vijandigheid tegen elites en intellectuelen. Kuiper past die polarisatiestrategie nadrukkelijk toe door de elite te plaatsen tegenover de ‘kleyne luyden’, overigens zonder dat bij hem sprake is van een andere vorm van dualisme, die Taggart ook symptomatisch acht voor populisme: het dualisme tussen de elite en de massa als twee ‘gehelen’, waarbij beide groepen gezien worden als monolithische blokken, zonder onderscheid tussen de verschillen binnen de elite of massa. Kuiper benadrukt juist telkens dat net als ten tijde van ‘Prins Willem’ een klein deel van de elite wel de goede strijd steunt: ‘(...) tot tenleste alleen de ‘kleyne luyden’ hem (Prins Willem van Oranje) getrouw bleven, schier enkel kleyne luyden, niet dan door zeer enkel en uit de mannen van naam gerugsteund. Zoo was het toen, zoo is het nu, en zóó en niet anders zal het in de toekomst blijven.’³⁴ In de brochure *Eer is teer*

34 Kuiper, *Ons Program*, 1169.

(1889) benadrukt hij het ‘genot op onze steeds druk bezochte Deputatenvergaderingen, de heirschare van deze ‘kleyne luyden’ liefelijk doormengd te zien met de edelen onzes volks; niet als een dooreenmengeling van twee strijdende, maar als een samenstrengeling van twee elkaar aanvullende elementen. Rijk en arm ontmoetten er elkander, omdat God die beide als onmisbare bestanddeelen in ons ééne Volksleven schiep.’

Bij Kuyper is dat anti-elitaire sentiment wel duidelijk aanwezig, maar niet ongenueanceerd. Hij merkt ergens op dat het anti-elitisme bij ‘ons Calvinistisch volk’ niet moet worden verward met ‘een onheilige wrevel jegens onze mannen van aanzien’, laat staan ‘een kleingeestigen naijver op de mannen van hooger geboorte’.³⁵ Kuypers taalstrategie past dus ten dele in één van de drie door Taggart genoemde effecten van populisme op de aard van het politiek debat: het creëren van een tweedeling.

‘Kleye luyden’ als verheerlijking van ‘het volk’

Naast een negatieve, anti-elitaire lading geeft Kuyper aan de term ‘kleyne luyden’ ook een positief-nationalistische invulling. Hij typeert deze lieden als ‘een klasse der bevolking, die mee het geheel des nationalen levens saâmstelt en een eigen toon voor het nationaal accoord heeft’. Die eigen toon is ‘den grondtoon van ons volkskarakter’, waar *Ons Program* (1879) mee opent. In zijn laatste deputatenrede worden een aantal specifieke nationale karaktertrekken genoemd:

Just in die ‘kleyne luyden’ school van oudsher, en tot op dit ogenblik toe, onze kracht, om weerstand te bieden en stand te houden. (...) Toen ’t tegen Rome en Alva ging, gevoelde men heel het land door, dat het leven zelf op ’t spel stond en dat de spanning op het uiterste liep, en juist die spanning heeft toen dat ‘kleyne luyden-volk’ ertoe gebracht om zichzelf te overtreffen. (...) het nakroost van die kleyne luyden uit Prins Willem’s dagen, waarin aldra de familietrek van ouds nog even sterk als in de 16^e eeuw uitkwam, spande zich weer derwijs in, tot zelfs in het publieke leven, dat ’t schier scheen, of in deze nazaten de aloude vaderen weer waren opgestaan, en zoo trad toen de Antirevolutionaire partij te voorschijn.³⁶

Kuyper typeert de ‘kleyne luyden’ in *De Standaard* van 21 mei 1877 als volgt:

We zijn een geduldig volk. Nu tiental na tiental van jaren hebben we deze dingen aangezien met stilheid, geduld en lijdzaamelijkheid gedragen. (...) Van alle democratische velleïteit hebben we diepen afkeer. (...) Ons volk, met name het Gereformeerde bestanddeel der natie, is naar aanleg en uit plichtsbesef geneigd, zich zelf op de achtergrond te houden en zijn aanzienlijken voorop te laten gaan. Zelf doen ligt op het stuk van regeeringszaken niet in onzen volksaard.³⁷

35 Kuyper, *Ons Program*, 1075.

36 Abraham Kuyper, *De kleine luyden* (Kampen 1917) 18.

37 Kuyper, *Ons Program*, 1078.

Die gedweehed en gezagsgetrouwheid – ‘meer op een godzalig leven onder zijn overheid, dan op zelf regeeren, belust’ – kent als keerzijde de bereidheid om als het er echt op aankomt in verzet te komen tegen te elite (‘strijdlustigheid’). Het komt er overigens pas echt op aan als de calvinistische godsdienst in het gedrang komt! In zijn laatste deputatenrede zegt hij:

De detailpolitiek lieten ze aan de mannen van Staat over; doch viel ook in het politieke leven met de heilige problemen te rekenen, dan traden juist deze kleyne luyden voorop, dan hingen ze niet aan anderer opinie, maar hadden aanstonds hun eigen beslissende keuze gedaan, en ging van hen, en niet van de machthebbers, de machtige impuls uit, die ’t lot van land en luyden besliste.³⁸

Kuyper verbindt voorts aan de term ‘kleyne luyden’ ook een element van uitverkorenheid. Hij dicht aan de Prins de ‘zoo juist en zoo bezielend gekozen’ woorden toe: ‘Niet wat machtig is naar de wereld, maar alleen wat schuilt onder de kleyne luyden heft met mij de banier omhoog voor de eere Gods’.³⁹ Kuyper ziet blijkens zijn laatste deputatenrede een parallel: ‘onze Antirevolutionaire partij (is) opgekomen, om wat groot naar de wereld scheen, terzijde te schuiven, en enkel wat groot in God is, ook op politiek gebied, tot gelding te brengen.’ Politieke, historische en religieuze duiding worden zo bij Kuyper vermengd.⁴⁰ De ‘kleinen naar de wereld lijken’ door Kuyper zondermeer te worden gelijkgesteld met ‘den kinderzens’ uit het Evangelie.⁴¹

Kuyper prijst ook uitdrukkelijk de Christelijk-Historische of Anti-Revolutionaire richting als ‘een beweging van onderop’, ‘vanuit het volk, een ontwaken van het volksgeweten, de Christelijke consciëntie van het Nederlandse volk.’ Aan het einde van zijn laatste deputatenrede verwoordt hij dit als volgt: ‘Wat onze sterkte en onze glorie uitmaakte, was, dat alle stembusactie bij ons, en bij ons alleen, van onderen opkwam, en dat hetgeen hierbij dreef en bezielde, de werking van God Almachtig in ’t hart van het kleine volk was, juist het voormalig kenmerk van de kleyne luyden.’⁴² Die beweging van onderop duidt Kuyper dus zowel politiek als religieus. Hij waardeert die democratische beweging als positief, omdat hij wars is van bevoogding door de (conservatieve) elite en de tijd rijp acht voor meer volksinvloed. Democratisering betekent

38 Kuyper, *De kleine luyden*, 18.

39 Of ‘de Prins’ deze woorden daadwerkelijk (zo) gesproken heeft, heb ik niet kunnen achterhalen. Het citaat is wel te plaatsen in een historische context. Zie H. Klink, *Opstand, politieke en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Heerenveen 1998) 281-282.

40 Een antagonistische trekje is zeker kenmerkend voor het Bijbelse spraakgebruik, zowel in het Oude Testament – bijvoorbeeld in het Psalmboek – als in het Nieuwe Testament. Bijvoorbeeld het taalkundig meest rechtstreekse spiegelbeeld van ‘kleine lieden’ – de benaming ‘grote lieden’ – is afkomstig uit Ps. 62:10, aldus het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Zie voor talrijke voorbeelden van dit spreken in tegenstellingen in het Psalmboek Jochem Douma, *Gaan in het spoor van het Oude Testament*, deel 5 (Kampen 2005). Voor het Nieuwe Testament volstaat eigenlijk al het opschrift boven de rede ‘kleyne luyden’ uit 1 Cor. 1:27.

41 Zie bijvoorbeeld *De Standaard*, 9 april 1894, waarin Kuyper als zijn (krasse) overtuiging uitspreekt ‘dat onze Heiland, indien Hij nog op aarde was, ook nu zich aan de zijde van het verdrukte tegenover de machthebbers dezer eeuw zou plaatsen.’

42 Kuyper, *De kleine luyden*, 21

voor Kuyper vooral dat het parlement meer voeling krijgt met ‘den nationalen geest’, ‘het echte volk, Hollands natie in zijn groote afmetingen’. Hij wenst parlementariërs die minder ‘door uitheemschen invloeden verbasterd’ worden en meer blijk geven van een ‘echt Nederlandsche natuur’. Tot het ‘Nederlanders in alles’-zijn, behoort voor Kuyper ook het aanhangen van de anti-revolutionaire Staatsrechtelijke overtuiging. Want in die overtuiging herkent Kuyper ‘den eigenaardigen karaktertrek, waardoor Nederland zich van andere landen onderscheidt’, namelijk dat Nederland dankzij Gods bestier ‘eene Christelijke en dus niet-godsdienstlooze natie’ is.⁴³ Anders gezegd: de Hollandse volksaard is van gereformeerd karakter qua afkomst en geschiedenis. Elders typeert Kuyper die volksaard ook als ‘republikeins’, waarmee hij doelt op in de gereformeerde religie geborgde beginselen van staatkundige vrijheid.⁴⁴

Een minder lovenswaardige karaktertrek, ten slotte, ziet Kuyper ook bij het volk, namelijk een ‘pitloze, doperse lijdelijkheid’. Dit zou zichtbaar worden in een onverschilligheid voor de politiek en de publieke zaak. Hij noemt dat ‘politicophobie’. Kuyper stelt: ‘En wie dwaas genoeg was om voor ons land van een democratischen regeeringsvorm ook maar te droomen, – in ernst, hij zou geheel voorbijzien, dat zonder een krachtige publieken geest zich geen democratisch volksbestuur denken laat, en dat toch public spirit in politieke zin lijn recht indruischt tegen den zin en den volksaard van de Nederlandsche natie.’⁴⁵ Op die slechte karaktertrek vormen de (ontwaakte) gereformeerden evenwel een positieve uitzondering: een strijdbare Gideonsbende, ‘de ideële kern, de pit, der natie’.

Het beklemtonen van het pathos van de kleine man

In zijn laatste deputatenrede kleurt Kuyper zijn beeld van de ‘kleyne luyden’ nog wat meer en ook weer wat anders in. Hij stelt dat zij ‘meer op ’t land dan in de steden hun kracht konden ontwikkelen’. Die stelling ligt hij uitgebreid toe:

Het leven in de natuur trekt ons sterker naar de Bron van alle goed, en doet met weer en ontij dieper onze afhankelijkheid van dien God, die ’t al beheerscht, gevoelen, dan het drukke, meest uit ’s menschen doen opkomende leven in ons stedenverkeer. – Op ’t platteland ging zes tiende der bevolking elken Zondag ter kerk – Het huislijk leven was op ’t platteland zooveel inniger – Men at er saâm en bad er saâm. Het saâm lezen in Gods Woord was er onvoorwaardelijk gewoonte. Er lag een beslag op geheel de samenleving – dat er een ernstiger levenstrant heerste; dat men veel rijker en teerder ’t levensverband met zijn God gevoelde; – Veel meer dan in de steden hield zoo op ’t platteland een bezielde traditie stand. – Men hield vast aan zijn historie en traditie. – dat er een gezonde volkstraditie op ’t platteland voortleefde; – dat juist hier een gezonder levenstoon stand hield en

43 Kuyper, *Ons Program*, artikel 4.

44 Kuyper, *Het Calvinisme* (1873, uitgave 2004), 106.

45 Kuyper, *Ons Program*, 243.

de religie in eere bleef. Juist de kleyne luyden waren er in wat den gang van het leven op peil houdt, zooveel beter aan toe, dan 't duizelingwekkend gevoel in de zooveel rijkere, en zooveel meer, met vreemde elementen omwoelde steden. (...) hier bij deze kleyne luyden een altoos beginnen met God, en door wat Zijne eer vorderde, heel hun optreden in het leven laten beheerschen. (...) Zoo was het in wat men las, zoo was het in het publieke optreden, zoo was het in zijn ijveren door de zake van het vaderland.⁴⁶

De tegenstelling tussen 'de grooten en de kleinen naar de wereld' wordt hier verbreed tot een tegenstelling tussen de lieden, wonend in de grote steden, en de luyden, wonend op het platteland.⁴⁷ Op deze passage lijkt de opmerking van Koen Vossen van toepassing dat Kuiper – als een vroeg voorbeeld van populisme – 'de rechtschapenheid en het eerlijk godsbesef van de kleine Luyden' verheerlijkt.⁴⁸ Koch spreekt van 'een met romantisch-vrome saus overgoten ideaal van onbedorven volksreligiositeit'. Dijkman typeert dit spreken over de 'kleyne luyden' als een vorm van *imagined community*, waarin twee normatieve noties met elkaar verbonden worden: de ware burgers' of trouwe en voorbeeldige vaderlanders en de bewaarders van het ware calvinistische geloof. Hij brengt deze noties in verband met Kuipers periode als beginnend predikant in Beesd, zijn ontmoeting met de 'eenvoudige landlieden'. In zijn *Confindentie* schreef Kuipers daarover dat 'het meerendeel van zoo onbeduidende maatschappelijke positie (is), dat men het best deed (...) hen uit de weg te gaan'.⁴⁹

Puchinger verbindt aan Kuipers verblijf te Beesd de observatie dat Kuiper zelf klein en nederig was te midden van die boeren en arbeiders. Daar en toen heeft hij 'het gelovige volk' leren kennen en als zijn 'geestelijk meerderen' erkend.⁵⁰ Kuiper is daar niet alleen bekeerd tot de bij boeren en arbeiders levend gebleken gereformeerde confessie, maar ook tot het eenvoudige gereformeerd gebleven volk. Zoals gezegd ziet Dijkman Kuipers idyllische beschrijving van het plattelands-leven als een voorbeeld van *imagined community*. Ik zou willen stellen dat het meer nog de associatie oproept met Taggarts idee van een *heartland*. Volgens Taggart is *heartland* een wat vage, maar daarom niet minder krachtige notie, waarmee een beeld wordt opgeroepen van een stijl en kwaliteit van leven, die het verdedigen waard zijn. Het *heartland* belichaamt de positieve

46 Kuiper, *De kleyne luyden*, 16-17.

47 Dirk van der Horst, 'Abraham Kuiper, vader van de verzuiling', in: Herman Beliën, Martin Bossenbroek & Gert Jan van Setten (red.), *In de vaart der volkeren. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 32-47, attendeert op een interessante parallel. Tijdens het debat over het kinderwetje gebruikte Kuiper als illustratie een geromantiseerd beeld van het gelukkige, godvruchtige gezinsleven van de Leidse textielarbeiders ten tijde van de huisarbeid (38).

48 Koen Vossen, 'Van Nierstrasz tot nu. De geboorte van het Nederlands populisme 1916-1918'. Dit artikel zal verschijnen in de congresbundel *We the people. Participerende burgers en politieke cultuur*. Kossmann-Instituut Groningen. De term verheerlijken, die Vossen gebruikt, komt overeen met het tweede door Canonvan genoemde aspect van *populist rhetoric*.

49 G. Puchinger, *Kuiper-herdenking 1987 (De religieuze Kuiper), Vijf opstellen en lezingen ter gelegenheid van de herdenking van de honderdvijftigste geboortedag van Abraham Kuiper, 29 oktober 1987* (Kampen 1987) 26.

50 Citaat overgenomen uit: Puchinger, *Kuiper-herdenking 1987*, 18-19.

aspecten van het dagelijkse leven van gewone mensen, ‘the ways of heart and home’. Als voorbeeld noemt Taggart het platteland met de daaraan eigen leefwijze en organisatie. Deze notie vinden we terug bij Kuypers uitgebreide – en opnieuw antagonistisch vormgegeven – beschrijving van het dagelijkse leven op het platteland, waar ‘het geloof der vaders’ nog voortleeft als volkstraditie. Ik teken daarbij aan dat voor Kuyper persoonlijk, gelet op voor hem vormende periode te Beesd, dit *heartland* geenszins *imagined* kan worden genoemd, hooguit enigszins geromantiseerd en geïdealiseerd.

In Taggart’s beschrijving van het discours rondom het *heartland*, noemt hij ook de connectie die er gelegd wordt tussen de veronderstelde deugzaamheid van de ‘gewone mensen’ en hun politieke passiviteit. We zien hier een parallel bij Kuyper, die onderschrijft die deugd bij wat hij veelzeggend ‘de stillen in den lande’ noemt. Tegelijkertijd echter acht hij het een nog groter deugd van deze ‘kleyne luyden’ dat ze wel politiek actief willen worden, zodra het er echt op aankomt. We zagen eerder al dat Kuyper niets moet hebben van ‘politicohobie’.

Kuypers gebruik van de term ‘kleyne luyden’ als populistische retoriek

Kuyper muntte een vaag citaat – ‘de luiden van kleine en middelbare middelen’ – tot een kernachtige term met een zekere politiekretorische lading, later tot een gevleugelde uitdrukking geworden: ‘kleyne luyden’. Hij gebruikte deze term soms terloops in een van zijn vele redevoeringen, maar een aantal keren – met name in *Ons Program*, de brochure *Eer is Teer* (1889) en in zijn laatste deputatenrede ‘de kleyne luyden’ (1917) – uitdrukkelijk en veelal in een antagonistische stijl. Zijn biograaf Koch interpreteert de term ‘kleyne luyden’ als een voorbeeld van typisch eind-negentiende-eeuwse radicale politieke retoriek. Die interpretatie lijkt evenwel voorbij te gaan aan de historische context, die Kuyper regelmatig met deze term verbond: de uitdrukking was niet van hem, maar afkomstig van ‘Prins Willem’. Daarmee had de term een specifiek nationaal-historische en tegelijkertijd religieuze connotatie en was deze voor Kuyper niet primair een aanduiding van een maatschappelijke klasse.

Kuyper gebruikt de term ‘kleyne luyden’ als gezegd meerdere malen uitdrukkelijk in anti-elitaire zin. Hij schetst in kleurrijke taal een tegenstelling tussen de kiesgerechtigde elite en het volk achter de kiezer. Elementen van de kloof tussen de conservatief-liberale elite en het volk zijn het verschil in maatschappelijke positie of stand, in geld – en daarmee in macht, vanwege de censusedrempel – en in opleiding. Bij de als (meer of beter) gereformeerd te duiden ‘kleyne luyden’ komt daar echter nog een religieuze kloof bij, door Kuyper retorisch geframed als een scheiding tussen ‘de Helen en de Halven’. Toch is Kuypers retoriek geen radicale breuk met de volledige elite, aangezien ook tot de eigen antirevolutionaire achterban een aantal hooggeplaatste personen ge-

rekend mogen worden. Hij ziet hierin zelf een parallel met de steun die ‘Prins Willem’ en de gereformeerden kregen van een klein deel uit de adellijke stand.

Kuyper schetst voorts een aantal ‘familietrekjes’ van het ‘Hollandsche volkskarakter’, zoals geduld, bescheidenheid, gezagsgetrouwheid, en – wat hij het meest waardeert – de bereidheid in de benen te komen als het er echt op aankomt, dat wil zeggen als er ‘heilige problemen’ dreigen. In die laatste karaktertrek proeft hij de gereformeerde grondtoon van het Nederlandse volk, een van onderop ontwakend gereformeerd volksgeweten, een geest van verzet en strijdvvaardigheid voor behoud van de republikeinse vrijheden van geloof en geweten. Dat is wel een wat sluimerende karaktertrek, want in algemene zin ontbreekt het ons volk volgens Kuyper aan ‘public spirit’ en is het nogal ‘politicophoob’. Voor zover Kuyper dus ‘het volk’ verheerlijkt, dan doet hij dat met name vanwege de in zijn ogen gereformeerde oorsprong en de nog voortlevende gereformeerde kern of pit, die in verzet komt als de nood-aan-de-kleyne-man komt.

Kuyper schetst tenslotte een beeld van de ‘kleyne luyden’ als eenvoudige, gelovige mensen die leven op het platteland en de gereformeerde traditie (Bijbel lezen en gebed) levend houden. Het is een bezield, organisch leven, dat op hem persoonlijk diepe indruk heeft gemaakt tijdens zijn predikantschap in Beesd. In die zin kan dit beeld niet als louter *imagined* worden neer- of weggezet. Kuyper koestert een romantisch beeld van eenvoudige en gelovige lieden als een ‘heartland’, een ‘favoured community’.

Het gebruik van de term kleyne luyden door Kuyper, getoetst aan de drie criteria van Canovan, rechtvaardigen de conclusie dat sprake is van populistische retoriek. Toch past bij deze conclusie een uitdrukkelijke kanttekening. Kuypers retoriek is niet doorsnee populistisch. Kuypers beelden van de ‘kleyne luyden’ en de elite zijn bijvoorbeeld niet monolithisch: hij herinnert de ‘kleyne luyden’ herhaaldelijk aan hun ‘vrienden’ in hoger kringen, en laat die ‘vrienden’ delen in de historische band met ‘Prins Willem’.

Bovendien gebruikt hij zijn populistische retoriek niet uitsluitend om kritiek te leveren namens ‘het volk’ op de maatschappelijk dominante elite, maar wakker hij ook het door hem gekoesterde deel van dat volk – de gereformeerde lui – op tot politieke betrokkenheid. Zijn waardering voor de deugzame stilte van ‘het volk’ is dus op zijn minst gemengd te noemen: hij mobiliseert immers de gereformeerde ‘stillen in den lande’ tot politieke verzet tegen de liberale dominantie. Ook Kuypers *heartland* lijkt enerzijds een romantisch beeld uit zijn jongere jaren te zijn – maar anderzijds is hij volop modern in zijn strijd diezelfde eenvoudige mensen te emanciperen via een eigen krant, een eigen politieke partij en een eigen universiteit.

Zijn retoriek is dus ook in positieve zin populistisch; een deel van de zwijgende meerderheid wordt gemobiliseerd tot een latere krachtige politieke zuil. Het politieke speelveld tussen conservatief en liberaal wordt door hem verbreed met een andere – in het parlement nog weinig zichtbare, maar wel in de

samenleving levende – scheidslijn tussen liberaal-vrijzinnig en orthodox-gereformeerd (confessioneel).

Tenslotte past nog een kanttekening bij de drieslag van Canovan. Toegepast op Kuypers retorisch gebruik van de term ‘de kleyne luyden’ kunnen het tweede en derde element van de Canovan de ‘common populist rethoric’ noemt, worden samengevoegd tot één, namelijk ‘exalting the little man’. Kuyper verheerlijkt immers niet zo zeer het volk als wel de calvinistische kern daarvan, zoals die voortleeft in het door de gereformeerde zeden getekende *heartland*. Door die inperking werd de term uiteindelijk een geuzen- of troetelnaam voor de beperkte groep gereformeerden die zich blijvend achter Kuyper heeft geschaard in zijn kerk- en politieke strijd tegen de liberale elite. De groep getrouwen tot wie hij zich in zijn afscheidsrede in 1917 richtte.